

Тоді, як було Різдво...

Клим Поліщук

Це було тоді, як було Різдво... Сумне Різдво на холодній чужині, де мріявся спокій і снилося рідне село. Пригадую, як вечірня біла мла снувалася в лісі і білими намітками обгортала високі струнки ялини і сосни. Небо вгорі було таке темно-синє, глибоке і таємниче, як безодня, з якої так привітно і так ласкаво всміхалися далекі зорі. Навколо в лісі панувала молитовна тиша, а легенький шепіт змерзлих віт нагадував тихий шепіт уст молящих під час "херувимської" в сільській церкві. На краю лісу мовчать наші землянки і не чути в них звичайного шуму. Святочний настрій запанував усіма, так що було навіть трохи чудно, що враз настала така тиша скрізь і не чути ні фельдфебельської лайки, ні стрілу гармат. Годинами здавалося, що й війни ніякої не було і немає, а тільки відбувається якийсь страшний сон, безконечний сон... Хотілося вірити, що в цю ніч станеться велике чудо, як зійдуть з неба легіони світлих сил і заспівають стародавньої волинської колядки:

Слава Богу вишньому...

А тоді — як мріялося — станеться надзвичайне чудо, коли гармати розсиплються на порох, а рушниці перетворяться в пастуші палиці, з якими підуть додому всі знесилені війною сірі люди і понесуть до рідних хат радісну вість про мир на землі.

З усіх землянок куриться дим і білими пасмами тягнеться вгору, і повільно розходитьсся десь там вгорі, аж над лісом і під самим небом. Така лагідна тиша скрізь і така мовчазна біль самотності в душі. Думи і спогади минулого не дають спокою. Ще б пак, адже ж це вже друге Різдво тут минає!.. Ще добре й те, що хоч стоїмо в резерві, а через те сидимо в теплих землянках, де на ніч і роздяться можна. Торік так і цього не було, а сиділи по пояс в снігу і сльозами гріли сніги холодні.

В "моїй" землянці мешкає ще троє. Всі вони "старі медики", які вже шість літ фельдшерують на військовій службі. Щойно земську школу скінчили, то як попали в сіру шинелю, так і волочать її до цього часу. Багато зазнали й вони всякої всячини ще до війни, а за час війни тим більше. Всі троє були одної вдачі: байдужі до всього, що діялось навколо їх, не в міру веселі, любили випити "по рецепту" і вести безконечні балачки про всякі страшні пригоди. Один із них, волиняк Михайло Василенко, був поетичної натури чоловік, чудово іграв на гітарі майже всі волинські пісні і любив розповідати казки містичного змісту. Другий, полтавець Петро Чуб, часто випивав "по рецепту", лічив "спеціальні" хвороби, які надто ширилися серед офіцерської братії, а в вільні години лежав, курив, розповідав про свій Миргородський повіт і запевняв нас, що кращої річки, як Псьол, трудно знайти в цілому світі... А коли ми, жартуючи, називали його "Псьольським націоналістом", то він мовчки спльовував набік і крізь зуби кидав одно слово: "тупоумці". Третій з Тамбовщини, рижий з наївними очима парубійко, який був майстер плести лапті, гнути обручі, а також розповідати всякі казки зі свого житті я, коли він ходив аж у Почаїв і по дорозі "торгував божками", яких

закупив в Київській Печерській Лаврі. За його наївність і недотепність, а також за грізно настовбурчену рижу чуприну ми його інакше й не називали, як "Абрашка Рижий". Так його називали всі офіцери і солдати полку, і він, здається, навіть сам забував своє власне прізвище. Сидить, бувало, і пише до якоїсь своєї Марусі листа, але перед тим, як закінчити останній рядок і поставити крапку, він запитує: "Хлопці, скажіть скорше, як моє прізвище, а то я забув". "Абрашка Рижий" — було хто-небудь скаже йому, а тоді він мовчки червоніє, широко, на весь рот всміхається, знов згинається над листом і виводить: "Ільїчов". Потім просить в кого-небудь конверту, з таємничим виразом лиця вкладає листа, помалу заадресовує, а тоді повертається і каже: "Чорта з два підведете!"... Кажучи про їх, мушу згадати і про себе, яке властиво становище приходилось мені займати серед них. Не знаю, через що саме називали мене "артистом погорілого театру", а за обідом витягали з борщу або "кандьору" лаврове листя і пропонували сі шести з нього вінок на мою голову. Особливо захоплювався цією "ідеєю" Рижий Абрашка, за що одного разу одержав від Михайла гарячого ляпаса, позаяк Михайло потребував моєї помочі в складанні якогось листа до сестри милосердя і цим бажав виявити до мене свою "дружелюбність". Абрашка розсердився на Михайла, а Михайло на мене, позаяк я за такий вчинок складати листа не схотів, а сестра перейшла в розпорядження старшого лікаря.

Взагалі, як-то кажуть, хлопці були такі, з якими ще можна було жити. Останніми часами всі стали чогось нудитись, і часто бувало так, що вже не допомагали жарти, а через те частіше і уважніше читали газети і, як діти, раділи мировою нотою президента Вільсона. По вечорах все частіше і частіше збиралася до нас крадькома околodочна команда, яку ми старалися освідомити соціально і в'яснити причини і ціль війни. Хворі, що перележували по два-три дні в околodку, виписувалися в роти запеклими революціонерами. З команди околodочної особливо революційно був настроєний Дмитро Дейнека, який господарював біля чайного куба. Раніш він був упевнений в тому, що німці вирізують у наших бранців язика і виколюють очі, що німці самі напалися на Росію, щоб "покорить царя" і взяти контрибуцію, через що саме з ними треба битися до "поб'їдного конца". Зовсім нічого він не знав про те, як саме обстоять у нас справи, хоч щиро обурювався на те, що б'ють різками, як каторжан, і що заморюють голодом людей і заставляють вмирати від цинги. Пастрій у війську був піднесений, а ми його ще збільшували. Хтось із "георгієвських кавалеров", бажаючи прислужитися командирові полку, зробив на нас доноса, і нас хотіли поставити просто в стрій в першу лінію. Але тут вмішався лікар, і нас "амністіровано" через те, що відчувався величезний брак фельдшерів, яких ніколи не могли замінити ротні фельдшери з тимчасовим підготовчим курсом фельдшерської науки.

Після того випадку ми стали триматися досить обережно, але між собою все частіше говорили про те, що так далі бути не може і що щось мусить статися.

* * *

Зараз вони всі троє сидять мовчки біля грубки і щось думають, кожний своє. В грубці печеться свіжа риба в маслі, якої десь дістав Дмитро, а на саморобнім столику,

застеленім "біржовкою", стоїть миска куті з цукром. Абрашка мовчки пече рибу, а другі два так же мовчки дивляться, як він це робить. Я, також мовчки, уперто борюся з настирливими думами-споминами, що лізуть в голову, і ніяк не можу їх відігнати. Вже виходив і надвір, вже блукав у лісі, вже й на зорі дивився, але спомини далекого минулого й не думали кидати мене, і було важко мовчки боротися з ними. Ні, тут чулася потреба щось говорити або впасти лицем в сніг і довго-довго плакати від туги... Хіба піти он на ту мизу, де так привабливо світиться вогонь, — думалося мені, — але що там можна було знайти такого різдвяного, заспокоюючого?.. А спогади і думи зростають, а з ними пригадалося, неначе те все було не далі, як вчора. Так хотілося б ще раз пережити Святвечір, або, як у нас кажуть, "вілію". Коли після вечері з різдвяними наїдками та напівками взуєш свої чоботи, одягнеш велику таткову шапку, що налазить на очі і на вуха, і візьмеш трохи куті, пару вареників, три книші і понесеш до хрещеного батька або до баби "святую вечерю". На селі сміх і гомін, то сям, то там скрипають намерзлі двері, а ти йдеш помаленьку і добре пильнуєш, щоб не упасти і не розбити миски. А там хрещеника приймають, вітають і три копійки дадуть самими копійками. О, яка то радість!.. Без тривоги і радісно приходиш додому і починаєш попелом в'яснювати свої три копійки, а потім так і заснеш з ними. Спиш, і сни такі гарні сняться, бо знаєш, що як встанеш, то вже буде святе Різдво і підеш колядувати, за що даватимуть багато копійок, що до самого Нового Року матимеш що "в'яснювати"... Спитайте кожного українця, чи не в'яснював він на Різдво своєї копійки, якою його обдаровували, коли він ще був малим? Михайло покинув дивитися в грубку, повернувся до мене і сказав:

Чи ви в'яснювали на Різдво копійку, як були ще малі?.. Я колись в'яснював, а оце чогось пригадалося...

Я теж чогось це саме думав, — сказав Петро Чуб.

Абрашка Рижий, витягаючи з грубки сковорідку, наївно всміхався і щось мимрив собі під ніс:

— Вот у нас так бывает веселье... с козой ходять... игры раз— ные... а то "в'яснював"...

Вечеря була вже готова, і Чуб запропонував негайно за неї засісти. Пляшка "spiritus vini" — як жартома називав Михайло 96° спирт — зробила своє діло. Прийшов Дмитро від свого кубаї приніс окропу на чайок. Почастували його як слід, а він розм'як і заспівав:

Видить Бог, видить творець, За що мир погибает. Архангела Гавриїла...

Пісня ввірвалася, сльози бризнули з його очей, і він майже по-жіночому заплакав голосно і нестримно, гірко приказуючи: "Жіночко моя люба!.. Дітки мої кохані, де ви і що з вами, як святкуєте ви це Різдво святе?!"...

Стали заспокоювати і дали ще чарку. Винив і замовк, сидячи в кутку. Михайло взяв свою гітару і, пригравши, заспівав своєї волинської:

Нова рада ся з 'являє, Всьому світу весела, Всі звірята, всі пташата Хвалять Бога вишнего...

Здавалося, що за вікном землянки заспівали сосни і ялини. Здавалося, що душа і серце наше заспівало. Все своє жадання миру і спокою вкладали в слова колядки. Абрашка Рижий, що весь час хотів нам допомагати, червонів, як його волосся, а коли скінчили, то він ніяково сказав:

— Как хорошо!.. Я не знал!..

— А хіба кацапи щось знають? — осмілюся вставити своє слово Дмитро. — Ось слухайте, як я вам по-остерському (він був з Остерського повіту) заспіваю.

Кашлянуv в кулак і, вийшовши на середину землянки, він заспівав:

Предвічний з предвіку вродився. Рачки ліз, в вовківню вкотився — Амінь, амінь, аміні. Тут вже й буде по мені, — Не вилізу.

Як в печі пироги печуться, А мені аж руки трясуться, То ти до них заглядав, По ідному витягав З печі всі.

Як в печі пирогів не стало, То й поліз на гору по сало, З гори сала не достав, З драбиною к чорту впав, — Забився...

—Вот так,так!— чудувався Абрашка. Ми всі сміялися.

Пішли балачки і спомини. Михайло ввійшов у свою ролю, розповідав щось містичне. Дмитро уважно слухав, жалісно похитував головою і казав: "Оце але!.. Оце але!.."

Скоро пішов Дмитро, і ми стали кластися спати. Ті послули враз, а я ще довго чогось не міг заснути. Тільки що став був засинати, коли щось застугоніло, так, що аж землянка затряслась. Згодом знов і знов. Не сплю я і лежу та прислухаюся. Стріляє ворожа артилерія, це вона тільки так може ревти і жахати землю. Деся стріляє не так близько, але й не так-то далеко, за верст п'ятнадцять звідси, не більше, — думав я про себе. Коли тут у двері землянки хтось застукав і голос Дмитра закричав: "Гей, вставайте скоріше! Похід!"

Поспішаючи стали одягатися і складатися.

Через півтори години весь полк, сірий і гомінливий, вирушив в дорогу, що прямувала на захід. Куди йшли, чого йшли, через що так негайно?.. Ніхто нічого того не знав, а тільки якісь неясні балачки велися земляками, що йдемо за річку Аа на кальнцемські позиції, щоб наступати, бо "німець подається". "О, скільки раз він вже подавався, так що ж з сього? — говорив сердито Петро Чуб. — Обридло вже слухати отсі всі безглузді казки. Час щось інше розпочати..."

Дорога тяглась через ліс, і обабіч дороги мовчазні і величні стояли велетенські сосни, неначе зачаровані лицарі, які колись прокинуться від чар і збудять життя. Люди йшли, спотикалися, а коні ледве тягли вози, які глибоко зарізувалися колісьми в сніг.

Під ранок ми, справді, прийшли до річки Аа, за якою творилося пекло. На наш бік санітарними возами возили ранених, які ще не встигли зійти кров'ю або замерзнути на морозі в снігу.

Ранені плакали і розповідали щось страшне, як косили німецькі кулемети російське військо, як німецькі чемодани змітали з лиця землі і перемішували з землею і снігом цілі батальйони і полки. Але, по розказу Радко-Дмитрієва, мусили наступати з одними

багнетами, щоб "не робити зайвої трати" і щоб обов'язково вибити німців геть аж за Тукум*.

Німці вийшли з першої лінії на протязі трьох верст і засіли у своїх бетонних окопах другої лінії, звідки сипали залізним дощем і перед своїми окопами навалювали гори трупів російського війська. Жах обгорнув багатьох, і вони стали повертати назад, але в їх лице сипались "свої" кулі з "своїх" кулеметів, які щедро посипалися рукою своїх же, що ще стояли в резерві. Один із сибірських полків відмовився наступати, а також заявив, ідо він від оборони рідного краю не відмовляється, зброї своєї не складає, але вимагає, щоб цар негайно згодився на те, щоб був осуджений Штюрмер, Протопопов і інші. Ця заява так перелякала весь склад командного начальства, що вони негайно, ще до ранку, викликали з інших корпусів по одному полкові, так що на один "бунтарський" полк виставили мало що не цілу дивізію, а з Риги приїхали спеціальні слідчі по особливо важних справах. Наш полк належав до цієї караючої експедиції, яка мала розправитися...

Коли це стало нам відомо, то в полку піднялись балачки про те, що треба й собі негайно приєднатися до бунтарів. Говорив це Михайло, говорив Абрашка, умовляв "земляків" і Петро, щоб вони не виступали проти повстанців. Якось вороже і спідлоба позирали один на одного земляки, якось ніяково покашлювали вони у свої заскорузлі кулаки, але нічого ніхто з них не насмівся сказати навіть і тоді, коли командир полку одверго сказав: "Здѣсь взбунтовалея одинь полкъ и отказалея идти в насту пленіе. Такъ какъ они нарушили присягу, то за зто ихъ надо наказать, какъ измѣнниковъ. Кто изъ васъ вздумаегъ перейти на ихъ сторону, такъ разетркляю, какъ собакъ!"— Всі мовчали, як води в рот набрали. Мертва тиша якийсь час панувала серед сірих рядів і, нарешті, вийшов один ротний "георгієвський кавалер" з підпрапорщиків і заявив: "Должонъ заявить, што и въ насъ смуту дѣлають".

— Кто? Гдѣ? Какъ?—загарячився полковник.

— Харашо не могу знать, но я слышаль въ темноті", какъ вопше ніжніе чиньи говорили по между собой, — відповів ротний.

В той час ряди глухо загомоніли і дзвінкий голос вигукнув: "Яке злочинство йти на своїх же братів!.." Полковник відскочив від перших рядів, вихопив свого револьвера і закричав:

— Кто подымаеть бунтъ?!. Выходи сейчасъ же сюда!.. Рас— стркпяю всѣхъ, какъ собакъ!.. Кто измѣняетъ присягѣ? Ну?..

Всі мовчали...

* * *

Опівдні стало відомо, що над нашим полком призначене слідство і будуть "допитувати" кожного десятого, якщо полк сам не постарається "показати себе"...

Надвечір "бунтарний" полк здався "на милость". Спершу всього зрадив четвертий батальйон і видав "зачинщиків", а за ним пішов і третій, і другий. Твердо стояв тільки один, який ніяк не и оджувався скласти зброї і піти "на милость", заки будуть сидіти Штюрмер і Протопопов. Тоді цей батальйон був звідусіль оточений живою стіною

багнетів і взятий під кулемет. Довго змагався нещасний батальйон, довго вагалися люди, щоб здатися, і накінець вирішили. Загомоніли, загули і ніяково стали виходити і повзводно і складати зброю. Коли це було ними зроблено, то тоді їх поставили в один довгий ряд і розпочався перший допит. Перед шеренгою "бунтарів" проходили члени слідчої комісії і били нагаями полицях. Глухий стогін і благання "о милость" виривалося з грудей нещасних, але члени комісії були жорстокі, неблаганні. Як смеркалося, як знов потемніло небо і зійшли зорі, ДОМИ І був скінчений і двадцять чотири чоловіки "зачинщиків" зараз же мав судити воєнно-польовий суд, а весь батальйон заарештовано і замкнено в помешкання пустоючюї тут якоїсь паперової фабрики.

Суд відбувся тут же, на полі було зроблено засідання його і всіх 24-х засуджено до розстрілу. Присуд мав бути виконаний негайно при слідчій комісії, позаяк вона поспішала на свята в Ригу. Наш полк, не зовсім надійний, мав бути "випробований" тим, що йому доручено було виконати смертний присуд. В противнім же разі, загрожували завтра розпочати допит над кожним десятим. Нічого було робить, мусили згодитися своїм мовчанням, але хтось вже з батальйонних сказав, що для цього досить одної роти або команди, з чим згодилась і комісія. Вирішили кинути жеребки, кому припаде йти. Але раніш, ніж кинути жеребки, запитали, чи немає охочих до цього, то тоді з полку здійсмається "всякое подозрѣніе, а герой получают георгиевскіе медали четвер гой степени"... Учебна команда сама згодилась на це і пішла розстрілювати засуджених.

Опівночі виконувався страшний присуд. Серед чистого поля на білім і таким ніжнім снігу постановили в ряд двадцять чотири чоловіки. Прийшов піп, лікар і сестра милосердя. Засуджені плакали і прощалися поміж собою. Піп звернувся до них з якимось "душеспасительным словом", але вони всі, як один, стали просити, щоб хоч в останню годину забрали від них брехуна. Лікар і сестра плакали, а також плакало багато солдат, які стояли в походнім строю перед засудженими. Ось прийшла і наша учебна команда. Почулося "смірно!", і все затихло, заніміло... Якийсь генерал дерев'яним, гугнявим голосом читав страшний присуд. Стало знов тихо, тихо... А потім почувся голос команди і наші учебники стали виконувати присуд. Те, що страшно згадувати, те злочинство, яке заставляє червоніти і здійматися вгору волосся на голові, сталося так просто і так жорстоко... Тричі лунали вистріли, і тричі, зі стоном страшним, падали додолу засуджені, за винятком одного, який був тільки ранений і зірвав з очей зав'язку, голосно благав помилувати його. Лікар було поспішився на поміч, але його відтрутив один з учебників і багнетом доколов раненого... Скінчилось все... Присуд був виконаний, але наступання теж припинилося.

Наш полк повертався на старе місце. Мовчки йшли пригнічені тугою і тільки що пережитим... Під ранок дісталися до своїх землянок, де й пересиділи всі свята. По вечорах до нас заходив Дмитро і тихо скаржився, що не може ніяк заснути. "Ніколи, — казав Дмитро, — не забуду тієї ночі, коли всі люди славили Христа, а ми розстрілювали своїх братів..."

Петро Чуб забув за свій Псьол і став пити денатурат; Абрашка притих і засумував, а

Михайло Василенко впав у становище якоїсь незрозумілої байдужності, що, як згодом виявилось, було звичайною меланхолією, через що його евакуювали в тил.

Ніколи і я не забуду того тихого вечора в латиських лісах, тієї маленької землянки, де ми стрічали Різдво, ніколи не забуду і ого страшного злочинства, що сталося тоді, як було Різдво...

Миза Муск (Ліфляндія), 1917 р., 6 січня